
3. Barris i immigració espanyola a la ciutat de Barcelona durant el segle xx¹⁴

Antonio López-Gay
tlopez@ced.uab.cat
Centre d'Estudis Demogràfics

Joaquín Recaño Valverde
joaquin.recano@uab.cat
Universitat Autònoma de Barcelona

Resum

El procés d'arribada i assentament de la població nascuda fora de Catalunya a la ciutat de Barcelona ha estat molt divers segons el moment d'arribada a la ciutat i l'origen d'aquesta població. A més, el mateix component migratori ha exercit un paper clau en l'expansió urbana de Barcelona. En aquest capítol ens proposem identificar les pautes d'assentament a la ciutat de les persones que hi van arribar al llarg del segle xx: identificarem les etapes de màxim creixement urbà i migratori, n'establirem la relació i analitzarem les pautes de distribució i les estratègies residencials adoptades per la població que va arribar a la ciutat. Aquesta aportació intenta resoldre l'escassa atenció que la literatura sobre migracions internes ha dedicat a aquest tema. Per assolir aquest objectiu, ens basarem en les microdades del cens de població i habitatge de 1991, a partir del qual es poden conèixer les característiques de la població que encara residia en aquella data a la ciutat i de la població que ha estat protagonista dels moviments migratoris que han tingut lloc a la ciutat durant el segle xx. En aquest treball baixarem fins al nivell de secció censal com a escala d'anàlisi i utilitzarem eines d'estadística espacial per aprofundir en l'estudi de la distribució de la població en el territori barceloní.

Paraules clau: immigració, Barcelona, distribució territorial, concentració, segle xx.

14. Aquest treball s'ha desenvolupat en el marc dels projectes de recerca: *Inflexión del ciclo económico y transformaciones de las migraciones en España* (CSO2010-19177), *Movilidad geográfica y acceso a la vivienda: España en perspectiva internacional* (CSO2013-43358-R) i *Inmigración internacional y familia en España: trayectorias de pareja en perspectiva transnacional* (CSO2011-24544).

Barrios e inmigración española en la ciudad de Barcelona durante el siglo xx

Resumen

El proceso de llegada y asentamiento de la población nacida fuera de Cataluña a la ciudad de Barcelona ha sido muy diverso según el momento de llegada a la ciudad y el origen de esta población. Además, el componente migratorio ha jugado un papel clave en la expansión urbana de Barcelona. En este capítulo nos proponemos identificar las pautas de asentamiento en la ciudad de las personas que llegaron a lo largo del siglo xx: identificaremos las etapas de máximo crecimiento urbano y migratorio y analizaremos las pautas de distribución y estrategias residenciales adoptadas por la población que llegó a la ciudad. Esta aportación intenta solventar la escasa atención que la literatura sobre migraciones internas ha dedicado a este tema. Para alcanzar este objetivo, nos apoyamos en los microdatos del censo de población y vivienda de 1991, a partir del cual se pueden conocer las características de la población que residía en aquella fecha en la ciudad y de la población que fue protagonista de los movimientos migratorios que tuvieron lugar en la ciudad durante el siglo xx. En este estudio bajaremos hasta el nivel de sección censal como escala de análisis y utilizaremos herramientas de estadística espacial para profundizar en el estudio de la distribución de la población en el territorio barcelonés.

Palabras clave: inmigración, Barcelona, distribución territorial, concentración, siglo xx.

Neighbourhood and Spanish immigration in the city of Barcelona during the 20th Century

Abstract

The arrival and settlement in the municipality of Barcelona of the population born outside of Catalonia have changed depending on the moment on which the population arrived in the city and depending on its origin. In addition, the migratory component itself has played a major role in the urban expansion of Barcelona. In this chapter we aim to identify the settlement patterns of the population arrived in the city during the 20th Century: the periods of maximum urban and migratory growth are identified, interactions between them are established and distribution patterns in the city according to each origin are analysed. This report aims to solve the small attention that studies about internal migration in Spain have paid to this topic. To achieve this goal, the study is based on the 1991 Population and Housing Census microdata, which allows the analysis of the residents at the moment in Barcelona and the study of the interregional migrants that arrived in Barcelona during the different migratory waves of the 20th Century. In this study

we will use the census tract as analysis scale and we will use spatial statistical tools to deepen the knowledge of the population distribution in Barcelona area.

Keywords: immigration, Barcelona, territorial distribution, concentration, 20th Century.

Quartiers et immigration espagnole dans la ville de Barcelone au cours du xxème siècle

Résumé

Le processus de migration vers Barcelone des personnes nées en dehors de la Catalogne a varié notamment en fonction de la période d'arrivée et de l'origine régionale de cette population. En fait, la composante migratoire a joué un rôle clé dans l'expansion démographique de la Barcelone moderne. Dans ce chapitre, nous analysons les types de distribution spatiale dans la ville des immigrants qui s'y sont établis tout au long du xxème siècle: nous identifions les étapes de plus de croissance urbaine et migratoire en montrant leurs rapports et en étudiant les tendances et les stratégies de distribution résidentielle de cette population dans la ville de Barcelone. Cette étude veut compenser le manque d'attention que la recherche sur les migrations internes a consacré à ce sujet. Pour atteindre cet objectif, une exploitation des données du Recensement de la Population et du Logement de 1991 nous permet de décrire les caractéristiques de la population résidente à Barcelone à l'époque, en particulier des immigrants arrivés à la ville tout au long du siècle. L'échelle géographique adoptée est la section du recensement, plus petite que les quartiers, et nous appliquons les outils de la statistique spatiale à cette étude dans le but de connaître plus profondément la répartition de la population dans la ville de Barcelone.

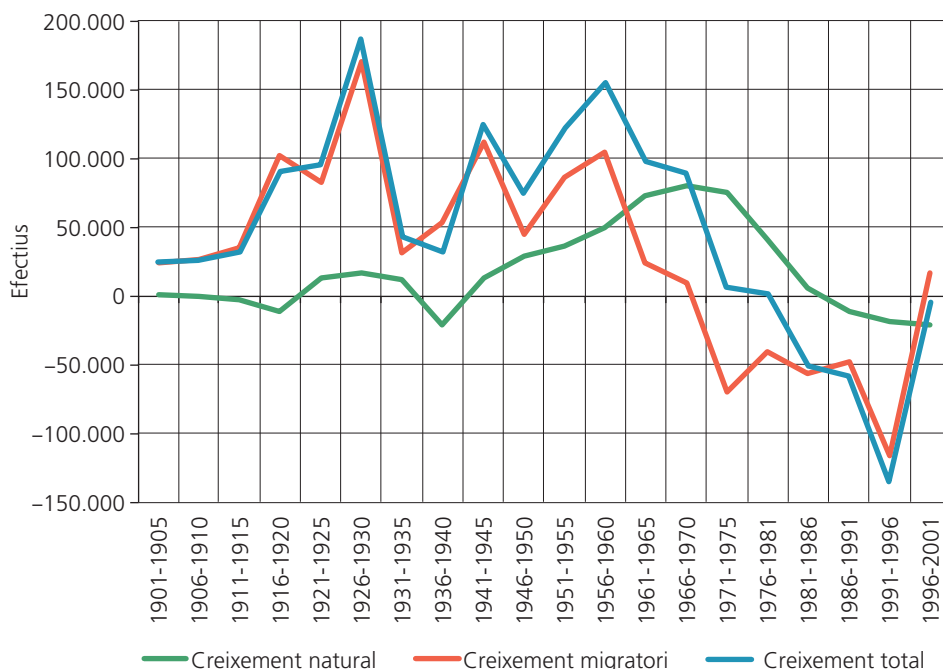
Mots-clé : immigration, Barcelone, répartition de la population, concentration, xxème siècle.

3.1. La immigració, component principal del creixement demogràfic de la Barcelona contemporània

El component migratori ha exercit un paper decisiu en l'evolució demogràfica de Barcelona des que la ciutat va emprendre la seva transformació econòmica i industrial a partir del segon terç del segle XIX (Vidal, 1985 i 1996; Pujades, 1986; Tatjer, 1995; Cabré i Muñoz, 1997; López-Gay, 2014). Barcelona va ser pionera en la materialització de les característiques principals que han definit el sistema català de reproducció i que té en la migració el component reproductiu de la població més important (Cabré, 1999). A més, la generació d'un extens camp migratori barceloní obert a altres regions espanyoles és una de les seves característiques essencials des de l'últim terç del segle XIX (Arango, 1976).

Al llarg de la segona meitat del segle XIX, amb un saldo natural negatiu registrat durant la major part dels anys, els increments de població van ser exclusivament conseqüència de l'aportació immigratòria (Vidal, 1985; López-Gay, 2014). Amb el canvi de segle, el saldo natural va començar a aportar guanys al total de la població. Malgrat això, i amb poques excepcions, va ser el signe del saldo migratori allò que va determinar la tendència del creixement demogràfic durant la major part del segle XX (figura 3.1).

Figura 3.1. Els components del creixement demogràfic de la ciutat de Barcelona al llarg del segle XX.

Font: elaboració pròpia a partir dels censos i padrons de població de 1900-2001, el Moviment natural de la població i l'Anuari estadístic de la ciutat de Barcelona de 1900-2001.

La primera etapa d'extraordinari creixement migratori durant el segle XX que va afectar en particular la ciutat de Barcelona, i de forma més moderada el conjunt de Catalunya, es va registrar entre el 1915 i el 1930 (Aracil i altres, 1996; Sancho i Ros, 1996; Vidal i Recaño, 1996a). Les taxes de creixement migratori net de la població adulta jove durant aquest període van assolir nivells per sobre del 45%, irrepetibles en cap altre moment del segle XX (López-Gay, 2014). La migració va tenir un paper decisiu perquè Barcelona es convertís l'any 1930 en la primera ciutat espanyola en superar el milió d'habitants. Després de la Guerra Civil i fins al 1960 es coneix un altre període caracteritzat per un creixement migratori intens (Cabré i Muñoz, 1997). Malgrat tot, i a causa de la saturació de l'entramat urbà municipal barceloní, a la dècada de 1960 es frena el creixement per mi-

gració neta de la capital catalana, mentre que al conjunt de Catalunya i, sobretot, als municipis més propers a Barcelona (Vidal i Recaño, 1996b; Recaño, 2000), es continua registrant un flux immigratori intens, el més elevat, en termes absoluts, de la història demogràfica catalana. Saturació urbana, desconcentració dels espais centrals, suburbanització territorial i relocalització metropolitana són conceptes que defineixen la dinàmica demogràfica registrada durant l'últim terç del segle xx, els quals van tenir una afectació important a la ciutat de Barcelona (Módenes, 1998; López-Gay, 2008). En un primer moment, durant la dècada de 1970, el creixement natural va ser capaç d'equilibrar les pèrdues migratòries que es van començar a registrar amb intensitat en aquests anys a la ciutat central. A partir de la dècada de 1980, el saldo natural ja no va aportar més guanys i el saldo migratori negatiu va arrossegar les pèrdues totals de població que la ciutat va experimentar a partir d'aquell moment. Els guanys registrats a la primera dècada del segle xxi podrien fer pensar en la recuperació de les dinàmiques històriques del creixement que situaria de nou la immigració com a artífex del creixement de la població municipal barcelonina, però els límits espacials, els mateixos que van impedir que creixés durant la dècada dels seixanta i, especialment, la crisi econòmica desencadenada a partir del 2008, que ha suposat el cessament de la tendència de creixement, fan molt difícil defensar aquesta argumentació.

La procedència geogràfica de la immigració barcelonina, allò que podem definir com el seu camp immigratori, ha variat de forma considerable al llarg del segle xx. El primer terç de segle es van consolidar, d'una banda, les relacions migratòries incipients que van emergir durant el darrer terç del segle xix amb Aragó i la Comunitat Valenciana, i, de l'altra, es van incorporar a les províncies localitzades a la costa sud del Mediterrani (Aragó, 1976; Vidal i Recaño, 1996a i 1996b; Oyón, 2001; Candel, 1964), especialment Múrcia i Almeria. El flux immigratori que va seguir a la Guerra Civil va representar una ampliació geogràfica del poder d'atracció de Barcelona. En aquest període va arribar a la ciutat població procedent de nous orígens que incloïen la pràctica totalitat del territori espanyol i que ràpidament es van situar al capdavant del rànquing de procedències. D'aquesta manera, el 1970, un cop desaccelerat el flux immigratori procedent de la resta d'Espanya, Andalusia ja era, amb diferència, la primera comunitat autònoma en nombre d'efectius entre la població resident a Barcelona no nascuda a Catalunya (Recaño, 1995), i es va situar per davant dels antics àmbits de procedència, com ara l'Aragó, la Comunitat Valenciana o Múrcia. En el mateix període va augmentar el pes de la immigració procedent de nous orígens com Castella-la Manxa, Castella i Lleó, Extremadura o Galícia (taula 3.1).

En aquest capítol, ens proposem identificar les pautes d'assentament a la ciutat dels supervivents de les diferents onades migratòries enregistrades, al llarg del segle xx, en les 1.812 seccions censals en què es dividia el municipi de Barcelona el 1991. Es tracta d'un col·lectiu que agrupa 681.894 efectius representatius de la dinàmica migratòria experimentada per la ciutat: s'identificaran les etapes de màxim creixement urbà i migratori, se n'establirà la relació i s'analitzaran les pautes de distribució i les estratègies residencials adoptades per la població que arriba a la ciutat.

Taula 3.1. Naturalesa de la població censada a la ciutat de Barcelona, 1920-2001.

	1920	1930	1940	1970	1981	1991	2001
Municipi de Barcelona	47,04%	43,63%	51,23%	50,32%	54,55%	58,46%	57,83%
Resta de la província de Barcelona	8,02%	7,17%	6,14%	4,30%	4,33%	4,12%	4,43%
Resta de Catalunya	12,44%	12,06%	9,91%	6,12%	5,15%	4,89%	3,79%
Andalusia	2,82%	4,23%	4,36%	11,62%	10,02%	8,90%	7,35%
Aragó	6,65%	8,05%	6,46%	5,29%	4,48%	3,96%	3,15%
Principat d'Astúries	0,20%	0,23%	0,31%	0,40%	0,39%	0,37%	0,35%
Illes Balears	0,91%	0,93%	0,68%	0,41%	0,35%	0,28%	0,26%
Illes Canàries	0,06%	0,07%	0,09%	0,14%	0,14%	0,14%	0,14%
Cantàbria	0,22%	0,28%	0,33%	0,35%	0,30%	0,27%	0,24%
Castella-la Manxa	1,14%	1,46%	1,40%	2,89%	2,60%	2,33%	1,99%
Castella i Lleó	1,60%	2,10%	2,31%	4,35%	4,25%	4,08%	3,69%
Comunitat Valenciana	9,15%	8,74%	6,40%	3,22%	2,40%	1,91%	1,51%
Extremadura	0,24%	0,25%	0,30%	1,72%	1,70%	1,59%	1,39%
Galícia	0,65%	0,78%	1,09%	2,69%	2,76%	2,65%	2,48%
Com. de Madrid	1,12%	1,18%	1,26%	1,15%	1,05%	1,02%	0,96%
Regió de Múrcia	3,53%	4,46%	3,79%	2,25%	1,74%	1,29%	0,90%
Comunitat Foral de Navarra	0,49%	0,55%	0,55%	0,51%	0,43%	0,39%	0,32%
País Basc	0,43%	0,50%	0,61%	0,52%	0,50%	0,46%	0,46%
La Rioja	0,32%	0,39%	0,39%	0,38%	0,32%	0,28%	0,24%
Altres territoris	0,04%	0,05%	0,07%	0,09%	0,23%	0,28%	0,24%
Estranger	2,54%	2,65%	1,79%	1,28%	2,29%	2,33%	8,31%
No consta	0,42%	0,22%	0,53%	0%	0,05%	0%	0%
Total d'efectius	710.335	1.005.565	1.081.175	1.745.142	1.752.627	1.643.542	1.503.884

Font: elaboració pròpia. Censos i padrons de població, 1920-2001.

3.2. Fonts i metodologia d'anàlisi

Les dades que s'han utilitzat per elaborar aquest treball procedeixen d'una explotació de les microdades del cens de població i habitatge de 1991, mitjançant les quals es fa un recorregut pel procés de construcció i ocupació urbana a la Barcelona del segle xx. A par-

tir d'aquesta font es coneixen, d'una banda, les característiques de la població que residia a la ciutat de Barcelona i que ha estat protagonista dels moviments migratoris del segle xx, i, de l'altra, les característiques del parc d'habitatges de la ciutat en aquestes mateixes dates.

La decisió d'emprar el cens de 1991 com a font principal de dades està determinada per l'escala d'anàlisi i per l'absència de les dades necessàries en els censos anteriors. Cal disposar de dades demogràfiques i d'habitatges d'unitats inframunicipals molt petites, de manera que la divisió de la ciutat en seccions censals es configura com la més idònia. Pel que fa als fluxos migratoris, no hi ha cap tipus de dada publicada en una escala inframunicipal tan petita que inclogui un nombre suficient d'anys. Pel que fa a les dades censals, no hi ha dades informatitzades a aquesta escala en els censos anteriors al de 1991. Les dades utilitzades per a aquest estudi inclouen aquestes variables del cens de població i habitatge de 1991:

- Del fitxer de persones, la secció censal de residència al municipi de Barcelona (1.812 seccions), la comunitat autònoma de naixement, l'edat i l'any d'arribada a Catalunya.
- Del fitxer d'habitatges, la secció censal de localització i l'any de construcció.

L'estudi dels processos d'assentament en el territori dels fluxos migratoris i de l'expansió de la ciutat a través del cens de 1991 obliga a afrontar les limitacions que es detallen a continuació:

- La primera, i més important, està relacionada amb els canvis de residència que la població ha pogut fer des que va arribar a Catalunya. En aquest sentit, les dades de 1991 mostren que la residència en aquesta data no ha de correspondre forçosament amb la localització de l'individu durant el seu procés d'assentament a Barcelona.¹⁵
- En relació amb el punt anterior, no es disposa de la informació referent als migrants que havien viscut a Barcelona però que el 1991 ja no hi vivien, ja sigui per defunció o per emigració.¹⁶

15. És difícil conèixer el tipus de moviment i la intensitat amb els quals la població s'ha pogut moure des de la seva arribada a Catalunya. Les referències bibliogràfiques parlen d'un context de baixa mobilitat residencial després del període immediat a l'arribada, en què es produeixen més canvis de residència (Cabrè i Muñoz, 1995; Recaño, 1995). De la baixa mobilitat a la dècada de 1980 en parla Módenes (1998; 2000). Pel que fa a la mobilitat intramunicipal, segons el cens de 1991, només el 12,7% de la població de més de 40 anys (tenia 30 anys el 1981), que residia a Barcelona entre el 1981 i el 1991, havia canviat d'habitatge a l'interior de la ciutat durant aquesta dècada.

16. La mostra dels immigrants supervivents que arribaren abans del 1940 és relativament petita ja que molts d'ells no figuraven al cens de 1991 per defunció o canvi de residència (56.408 individus). No obstant això, hem comprovat que el grau d'associació (R^2 de Pearson) entre l'origen de la població que recull el cens de 1940 (per comunitats autònomes de naixement) i les nostres dades del cens de 1991 és del 0,89. Per tant, es tracta d'una mostra representativa de l'origen dels immigrants abans de la Guerra Civil.

- La mateixa limitació relacionada amb la continuïtat temporal apareix en l'anàlisi de l'antiguitat de l'habitatge. Són també dades del cens de 1991, per la qual cosa la ciutat construïda i analitzada en aquest apartat correspon a la radiografia del parc d'habitatges que hi havia en aquesta data.

L'aproximació a l'objecte d'anàlisi d'aquesta recerca (expansió de la ciutat i localització de la població nascuda fora de Catalunya) s'ha dut a terme a partir de la utilització de tècniques d'estadística espacial. Amb aquest conjunt d'eines, i amb les dades de les unitats analitzades convenientment georeferenciades (cadascuna de les 1.812 seccions censals de Barcelona de 1991), es pot conèixer l'associació espacial de cada unitat en funció d'una variable estudiada, és a dir, el grau en què aquestes unitats són similars en un aspecte concret a altres unitats geogràfiques properes (Goodchild, 1987; Esteve, 2003; Vilalta, 2005; Martori i Hoberg, 2008).¹⁷

D'entre les diferents tècniques que proposa l'estadística espacial, s'ha utilitzat l'indicador LISA Getis-Ord G^* (que pertany al grup d'indicadors locals d'autocorrelació espacial, també coneguts com a LISA), el qual com a tret principal permet identificar l'associació espacial positiva de valors alts i baixos, una capacitat que el converteix en adequat per al desenvolupament de l'exercici proposat en aquest capítol. Per a cada secció censal, l'indicador Getis-Ord (G^*) proporciona un valor normalitzat que permet contrastar la hipòtesi nul·la: la d'independència espacial. Amb un 95% de confiança, els valors superiors a l'1,96 indiquen associació espacial positiva de valors alts, mentre que per sota de -1,96 apareixen les unitats amb associació espacial positiva de valors baixos (Esteve, 2003). La relació de veïnatge, un altre aspecte clau d'aquests indicadors, s'ha determinat en 500 metres, de manera que cada secció censal té una mitjana de 29,7 seccions veïnes. Convé apuntar, també, que el valor final d'una unitat presenta certa independència del valor propi de la unitat, ja que està definit en un grau més alt pels veïns. D'aquesta manera, una unitat amb un valor baix, però que es localitza a l'interior d'una zona de valors elevats, pot formar part d'una àrea d'associació espacial positiva de valors alts.

Com es detallarà en cada cas, els valors inicials de les variables analitzades (antiguitat del parc d'habitatge, localització dels immigrants segons el lloc de naixement) són el resultat d'estandarditzacions indirectes, en les quals s'ha comparat el valor observat de la variable analitzada en cada unitat amb el valor que s'hauria d'esperar si cadascuna es comportés com el conjunt de la ciutat.

Finalment, hem construït l'estadística Global Moran I, que mesura el grau d'associació espacial global d'una variable en el territori (la distribució dels immigrants en aquest cas). D'aquesta manera, es fa un test d'autocorrelació on la hipòtesi nul·la és la independència espacial de la variable; es contrasta si els valors de distribució dels immigrants d'origen espanyol per comunitat de naixement al municipi de Barcelona són indepen-

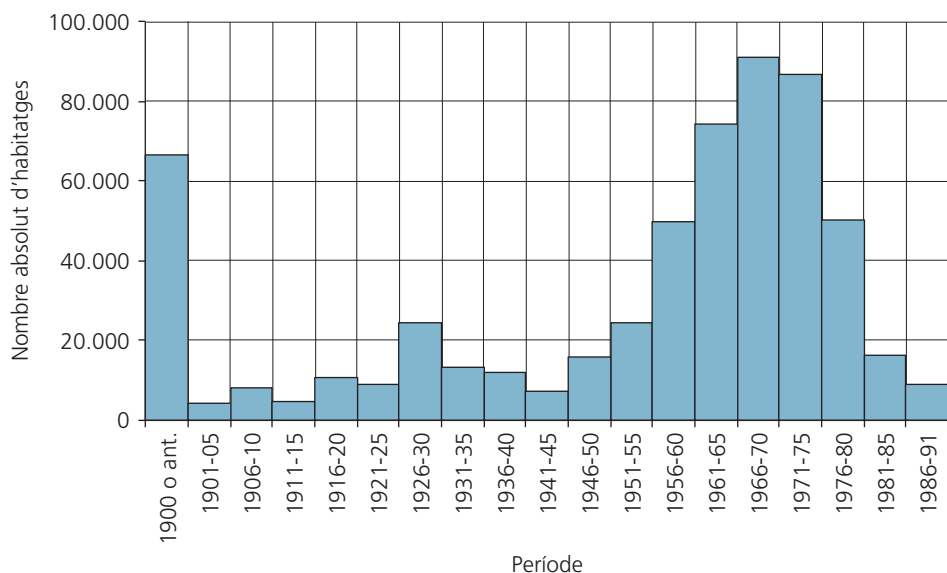
17. L'associació espacial prova la primera llei geogràfica de Tobler (1970), que estableix que tot està relacionat amb la resta però que els objectes o les unitats més properes en l'espai estan més relacionades que les coses més distants (Tobler, 1970; Esteve, 2003; Vilalta, 2005).

dents dels valors dels seus veïns. Hi ha diverses alternatives per a l'estimació de la probabilitat associada a aquest test d'independència. Aquí fem servir una aproximació al valor del Global Moran I a partir d'una permutació aleatòria (basada en 999 permutacions i amb una probabilitat associada de 0,001).

3.3. Cronologia de l'expansió urbana de Barcelona a partir del cens de 1991

El primer objectiu d'aquest capítol és esbrinar la relació que s'ha establert al municipi de Barcelona entre l'arribada dels fluxos immigratoris i l'expansió territorial de la ciutat, representada en aquest cas pel nombre d'habitatges construïts. Un primer cop d'ull a l'antiguitat del parc d'habitatges de Barcelona l'any 1991 permet observar l'estreta relació que hi ha entre el creixement migratori i l'activitat urbanística a la ciutat. Els dos períodes de més creixement migratori presenten sengles pics d'intensitat en la construcció d'habitatges (figura 3.2).

Figura 3.2. Any de construcció del parc d'habitatges de la ciutat de Barcelona el 1991.

Font: elaboració pròpia a partir del cens de població i habitatge 1991 (IDESCAT).

Malgrat tot, la repercussió dels períodes de màxim creixement migratori no ha estat immediata en l'activitat urbanística, sinó que ha presentat un cert decalatge temporal. Així es pot observar en la relació entre aquests dos aspectes, habitatge i migració, durant

els dos períodes del segle xx en què Barcelona va registrar un creixement immigratori màxim. L'exemple més il·lustratiu és el de la segona etapa, durant la qual el moment de migració neta més elevada es va assolir entre els últims anys de la dècada de 1950 i els primers de la de 1960. En canvi, l'esplendor en l'activitat constructora es va perllongar fins ben entrada la dècada de 1970. Per descomptat, el creixement migratori no s'ha d'entendre com l'únic element que ha pogut condicionar la dinàmica urbanística de la ciutat durant el segle xx. El perfil i el comportament demogràfic i residencial dels mateixos immigrants, la demanda d'habitatge derivada de la dinàmica interna del sistema residencial barceloní, així com elements de naturalesa urbanística, política o econòmica, són altres aspectes rellevants que han intervingut en el procés d'expansió urbana de Barcelona.

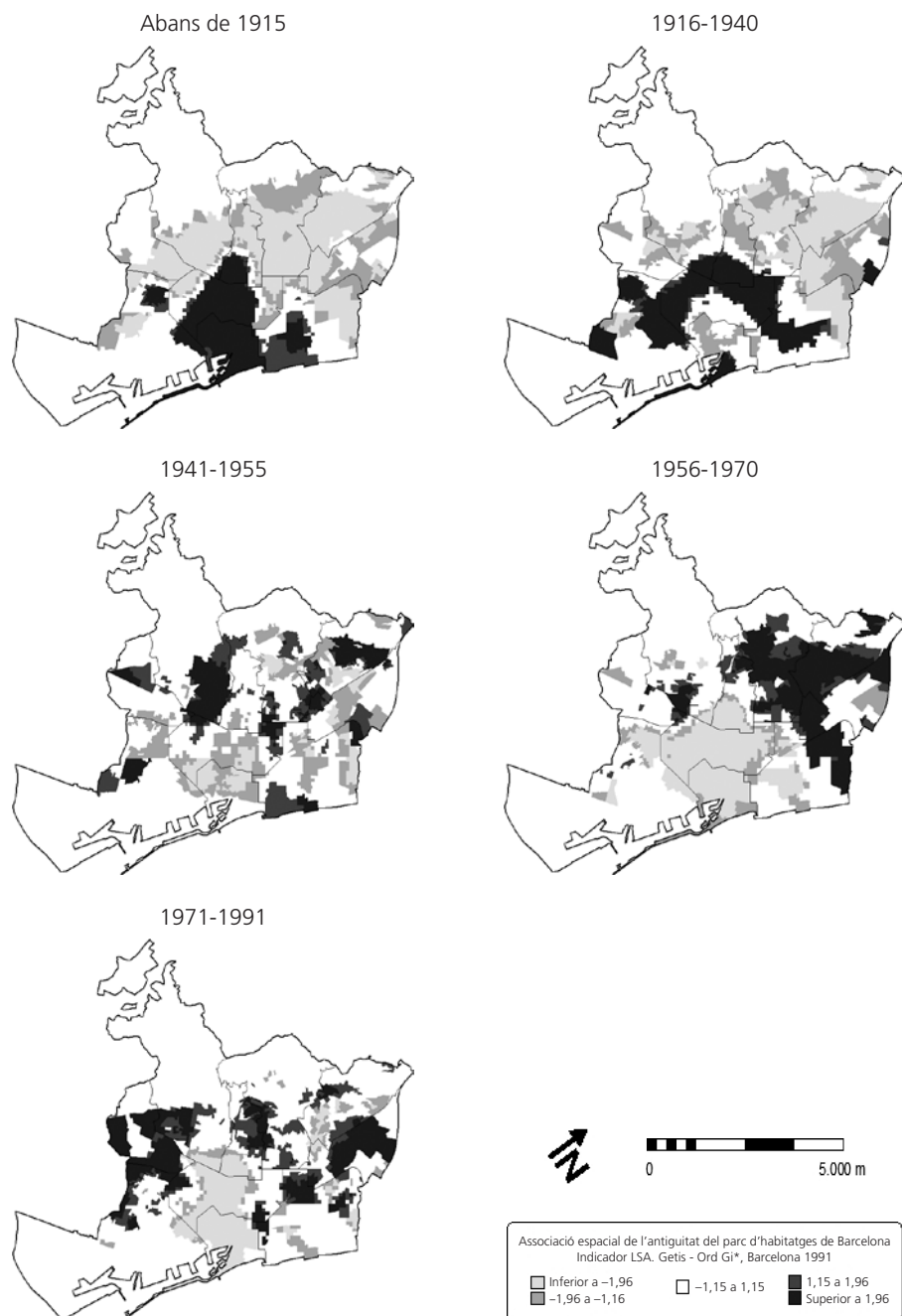
Si ens aproximem a la intensitat amb què ha crescut el parc immobiliari de Barcelona al llarg del segle xx a partir de les dades del cens de 1991, la qual està vinculada a la dinàmica migratòria registrada, aquest capítol s'orienta vers la identificació de les pautes territorials que ha seguit el procés d'expansió urbana de Barcelona, així com la localització dels fluxos immigratoris a l'espai intern de la ciutat. Per a ambdós objectius, es fan servir les dades del cens de 1991, sempre tenint en compte les limitacions de la font, que ja hem descrit en l'apartat metodològic.

La utilització d'indicadors de correlació espacial en l'anàlisi de l'antiguitat del parc d'habitatges de 1991 permet aproximar-se al procés d'expansió urbana de Barcelona d'una manera global, en la qual s'atorga més importància a la similitud entre els valors que pertanyen a unitats properes que a l'especificitat pròpia de cada secció censal.

L'indicador de correlació espacial local Getis-Ord (G_i^*) s'ha calculat a partir d'una estandardització indirecta de les dades d'antiguitat dels habitatges de cada secció censal. L'estandardització esmentada ha permès conèixer la distància entre la quantitat d'habitatges construïts en cada període per secció censal i el nombre d'habitatges que s'esperava, si la construcció d'habitatges en cada període hagués seguit la distribució de l'antiguitat del mercat d'habitatges del 1991. Els resultats, però, no informen sobre la intensitat de l'activitat urbanística en els períodes estudiats (exposada anteriorment), però sí sobre la localització de les àrees en què es va concentrar aquesta activitat. En els mapes que es presenten a continuació, les àrees amb índexs de correlació més elevats representen unitats associades espacialment i amb valors reals superiors a aquells que es preveia trobar (per tant, amb més intensitat urbanística en aquest període), mentre que els valors més baixos mostren zones en què hi ha una correlació espacial de seccions censals amb un nombre d'habitatges més petit que el previst.

Fins al 1940, s'identifica un procés gradual d'expansió urbana contínua a partir del nucli central de Barcelona (figura 3.3). Fins al 1915, s'observa una gran àrea central que inclou, al centre, l'antiga ciutat emmurallada, amb la Barceloneta, i l'expansió de l'Eixample cap a les tres direccions possibles: Besòs, Llobregat i Tibidabo. Aquesta última zona és la que té una extensió més gran i connecta amb l'antiga Vila de Gràcia a partir de l'eix del passeig de Gràcia. Els nuclis de Sants i Sant Martí de Provençals també apareixen com a àrees d'associació espacial de valors alts, mentre que Sant Andreu de Palomar i Sarrià representen zones de discontinuïtat dins d'una àrea perifèrica extensa, amb valors baixos

Figura 3.3. Associació espacial del parc d'habitatges de Barcelona segons la seva antiguitat, a partir del cens de 1991.

Font: elaboració pròpia a partir del cens de població i habitatge de 1991 (IDESCAT).

de correlació espacial. L'expansió de l'Eixample té continuïtat en el mapa que representa el període 1915-1940. A aquesta àrea semicircular que envolta el nucli històric de la ciutat, se li suma el creixement que s'observa al voltant del barri del Poblenou al nord, així com dels barris de Sants, la Bordeta, Hostafrancs i Poble-sec al sud-oest. Hi ha també petites àrees amb associació espacial positiva, que estan lluny de la trama urbana contínua, com les Cases Barates de Milans del Bosch i Baró de Viver, al nord de la ciutat, o les d'Eduard Aunós, al sud (Fabrè i Huertas Clavería, 1976). A partir de 1940, apareixen per primera vegada àrees d'associació espacial de valors alts en zones que no pertanyen a l'Eixample i, per tant, més allunyades del nucli central de la ciutat. Malgrat tot, aquestes àrees perifèriques no presenten encara una gran continuïtat espacial i freqüentment s'alternen zones de correlació espacial de valors alts i baixos.

Destaca una gran àrea amb associació espacial de valors alts a la frontera entre Gràcia i Sarrià - Sant Gervasi que dibuixa el recorregut vertical del carrer Balmes. Altres zones que també presenten valors elevats es localitzen a Nou Barris (barris de Verdum i Trinitat Nova), al barri del Congrés a Sant Andreu, els últims contraforts de l'Eixample entre la Sagrada Família i el Camp de l'Arpa, al Guinardó, al barri del Polvorí i a altres seccions de la Zona Franca al districte de Sants-Montjuïc, i la part alta de la Diagonal al seu pas pel districte de les Corts. En el cas dels districtes més allunyats del centre de la ciutat, les primeres intervencions urbanístiques corresponien en general a actuacions de caràcter públic (habitatges del Governador a Verdum, polígon de la Trinitat Nova, habitatges del Congrés, el Polvorí, la Via Trajana). A les dècades de 1920 i 1930 també hi van haver promocions públiques destacades en zones allunyades del centre de la ciutat, com els diversos polígons de les Cases Barates (Tatjer, 1998).

D'acord amb l'antiguitat del parc d'habitatges de l'any 1991, va ser entre el 1956 i el 1970 quan es va completar realment l'expansió territorial del municipi de Barcelona, ja que es van urbanitzar els espais que encara no havien estat incorporats a la trama urbana municipal (Busquets, 1997). Així, l'anomenada Zona Nord, que inclou els districtes d'Horta-Guinardó, Nou Barris i Sant Andreu, presenta una àrea extensa d'associació espacial de valors elevats, que té continuïtat en el districte de Sant Martí a través de l'eix de la rambla Prim. Van ser barris d'urbanització complexa i accessibilitat difícil a causa de les seves complicades característiques orogràfiques, com els del Carmel, Roquetes o Ciutat Meridiana, que es van afegir també a la trama urbana de la ciutat. Es posa així de manifest que va ser aquesta una etapa en què amb celeritat i escassa planificació urbanística (Bohigas, 1963; Busquets, 1997) es va intentar donar resposta a la demanda creixent d'habitatge, procedent d'un perfil molt sovint específic com la població immigrant.

Al mapa posterior a 1970 desapareix la gran àrea contínua que delimitava les zones on es va concentrar l'activitat urbanística entre el 1956 i el 1970. La localització de les noves àrees, amb valors elevats, fa pensar que la major part d'aquestes actuacions urbanístiques no sumaven nous espais a la trama urbana de la ciutat, sinó que constituïen una renovació del parc immobiliari anterior. La ciutat havia conegut els seus límits i, en una situació similar a l'actual, la incorporació d'habitatges al parc de la ciutat era conseqüèn-

cia, principalment, de la renovació urbana, ja fos per la rehabilitació d'unitats ja destinades a ús residencial (amb un probable augment de la superfície total edificada), o per la transformació de l'ús existent. En aquest sentit, s'identifiquen al mapa àrees en què es va edificar més que no pas a la resta de la ciutat, les quals es van situar al districte de les Corts, amb ramificacions cap a la Via Augusta i l'avinguda Riera Blanca, a la zona que configuren els barris del Coll, el Putxet, Penitents i Vallcarca, al districte de Gràcia; als barris del Clot i del Camp de l'Arpa, i a les zones més properes a l'avinguda Meridiana, al districte de Sant Andreu. Al mapa de 1971-1991 s'identifiquen noves zones urbanitzades. Al peu de Collserola, en l'actual districte de Nou Barris, s'erigia a mitjan de la dècada de 1970 el polígon de Canyelles,¹⁸ amb el qual es considera que es va posar fi a l'etapa del «desarrollisme» a la ciutat de Barcelona (Ajuntament de Barcelona, 1981).

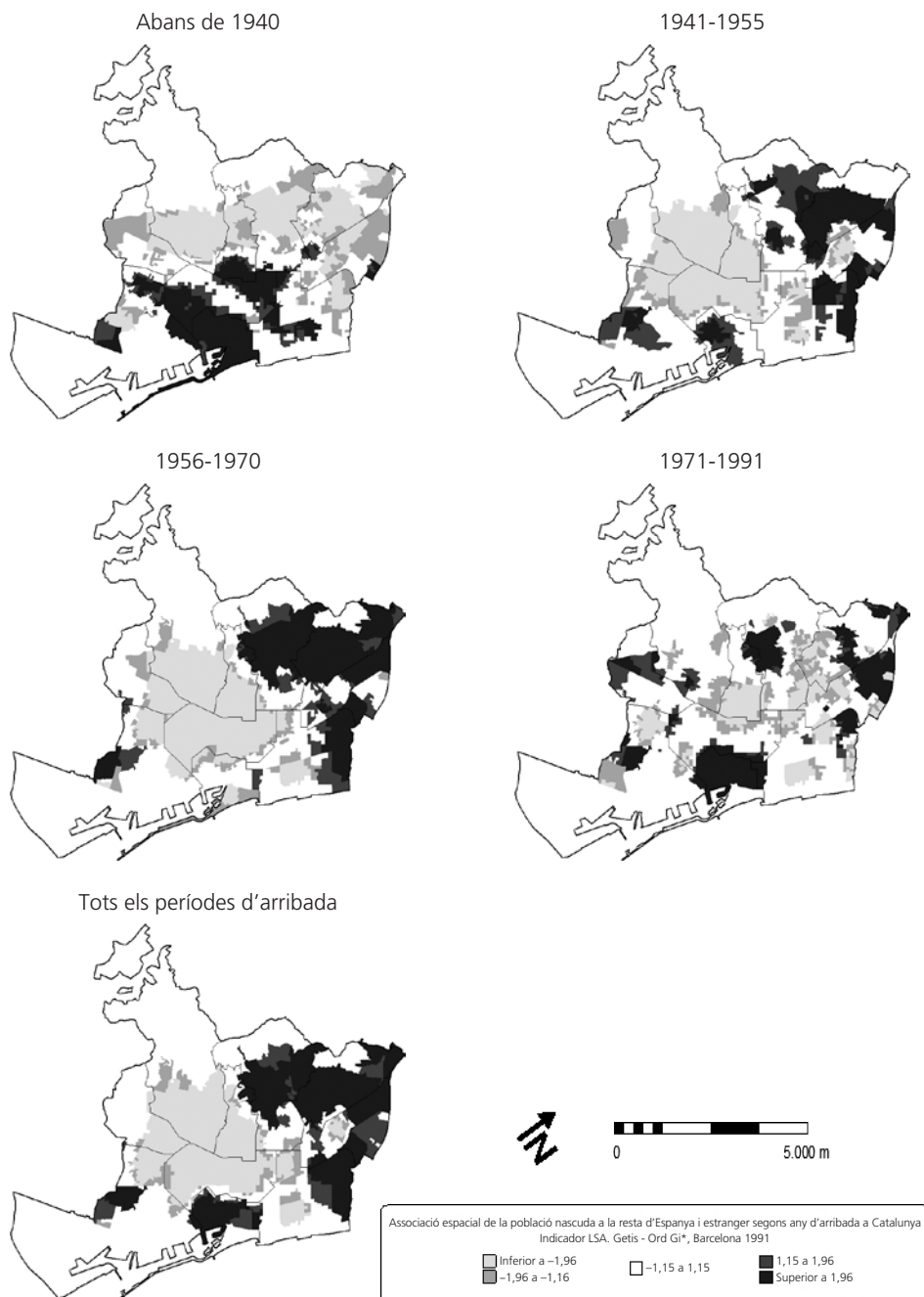
3.4. Localització espacial de la immigració

Com s'ha comentat en l'apartat metodològic, descriure la localització dels immigrants a partir de la variable lloc de residència de la població el 1991 és un exercici que té unes limitacions més grans que el realitzat anteriorment amb la variable habitatge, a causa de la hipotètica mobilitat residencial dels individus després d'haver arribat a Catalunya. Tot i així, els mapes que es presenten a continuació poden ajudar a il·lustrar no sols la localització dels fluxos migratoris en el moment d'arribada, sinó també moviments residencials cap a altres àrees urbanitzades posteriorment. De la mateixa manera que s'ha fet amb la variable habitatge, l'indicador de correlació espacial s'ha calculat a partir d'una estandarització indirecta que mostra, per a cada període estudiat i per a cada secció censal, si el valor de la població no nascuda a Catalunya és més alt o més baix que el valor esperat si aquests efectius s'haguessin repartit de forma aleatòria, d'acord amb la distribució poblacional del conjunt municipal l'any 1991.

El nucli antic de la ciutat presenta àrees d'associació espacial de valors alts per als immigrants arribats durant tot el segle xx, amb l'excepció dels que ho van fer entre el 1956 i el 1970 (figura 3.4). Amb aquests resultats, es pot afirmar que la zona central de la ciutat ha restat com a destinació preferent per a la majoria dels fluxos migratoris registrats a Barcelona durant el segle xx. El fet que els individus que van arribar entre el 1956 i el 1970 no presentin àrees de correlació espacial positiva en el centre de la ciutat (tot i que tampoc és negativa, sinó que es pot considerar com un espai de ruptura respecte a l'àrea d'associació espacial de valors baixos dels voltants), no implica que aquest no continués sent un espai de referència en el moment d'arribada a la ciutat. Sembla clar que l'estratègia residencial d'aquests individus, que pertanyen a la segona onada dins de l'etapa de gran creixement migratori després de la Guerra Civil, els va conduir a assentar-se en els

18. S'ha d'apuntar, però, que la urbanització del polígon Canyelles també va provocar l'enderroc d'habitatges, principalment barraques i habitatges d'autoconstrucció, que existien prèviament a la zona coneguda com la Guineueta Vella (Alberch, R., i Giral, J. 2005)

Figura 3.4. Associació espacial de la immigració de la resta d'Espanya i l'estranger segons l'any d'arribada a Catalunya el 1991.

Font: elaboració pròpia a partir del cens de població i habitatge 1991 (IDESCAT).

barris en expansió, localitzats majoritàriament a la zona nord de la ciutat. Aquesta tendència convergeix amb el progressiu retrocés demogràfic i social que Ciutat Vella va experimentar a partir de la dècada de 1960 (Tatjer, 1985; López, 1986; Aramburu, 2000).¹⁹ En canvi, la població immigrant que els va precedir en el temps, els que van arribar a Catalunya entre el 1941 i el 1955, sí que mostren una preferència per assentar-se i arrelar al centre de la ciutat.

Al contrari que Ciutat Vella, l'Eixample presenta valors d'associació de valors baixos (és a dir, el 1991 hi residia menys població nascuda a la resta d'Espanya i l'estranger de la que es podria esperar si aquesta població s'hagués distribuït de forma aleatòria en el territori municipal) en tots els períodes d'arribada analitzats. Únicament, la població que va arribar abans de 1940, mostra una zona de correlació espacial de valors positius als barris de Sant Antoni, Esquerra de l'Eixample i Sagrada Família, així com a la zona més meridional de Gràcia.

L'existència d'àrees amb correlació de valors baixos es repeteix en tots els períodes temporals d'arribada als districtes de Gràcia, les Corts i Sarrià - Sant Gervasi. És significatiu comparar els mapes d'habitatge i població del període 1941-1955 i observar que, mentre Sant Gervasi va ser una zona de correlació espacial de valors alts en el tema d'habitatge, és una zona de correlació de valors baixos pel que fa a la localització dels immigrants arribats durant el mateix període. Es pot pensar, doncs, que aquests habitatges formaven part, majorment, de l'itinerari residencial de la població que residia prèviament a la ciutat. Només per a la població que ha arribat després de 1970, un cop finalitzada l'etapa de creixement migratori intens, s'identifiquen petites àrees d'associació espacial de valors elevats en els districtes de les Corts i Sarrià - Sant Gervasi, un fenomen que està associat tant al canvi en la composició sociodemogràfica del flux migratori (associada a la desacceleració de la migració de la resta d'Espanya), com, probablement en menor mesura, a l'existència d'una oferta laboral important en els habitatges de la zona, relacionada amb el servei domèstic permanent.

En el cas dels districtes de la zona nord de la ciutat, la relació entre els períodes de màxima construcció d'habitatge i la localització de la immigració és molt intensa. Les zones ocupades per la població nascuda a la resta d'Espanya i a l'estranger i que va arribar a Barcelona a partir de 1940, reproduïxen gairebé amb exactitud les àrees en què es concentra l'activitat urbanística. És amb la població que arriba a Catalunya en el període 1956-1970 quan s'obté una àrea més extensa de seccions censals amb associació espacial de valors alts. Aquesta àrea dibuixa una figura semicircular que s'inicia al barri del Coll, al límit dels districtes de Gràcia i Horta-Guinardó, es perllonga per la muntanya del Carmel fins al barri d'Horta, on continua cap al districte de Nou Barris, tot incloent cadascun dels seus barris; des d'allà, segueix un camí en paral·lel al curs del riu Besòs, que inclou la

19. El total de la població va disminuir molt ràpidament, es van accelerar els fluxos residencials amb la perifèria com a destinació i van començar diversos processos sociodemogràfics entre els quals destaquen l'envelliment i la desobrerització de la població, elements que van accentuar la progressiva marginació social i degradació de l'espai intern de Ciutat Vella.

majoria de zones del districte de Sant Andreu, llevat del seu nucli antic, i finalitza al districte de Sant Martí, als barris de la Verneda i el Besòs i el Maresme. El procés d'expansió de la ciutat fins als seus límits municipals és patent en aquest període, i l'ocupació i densificació d'aquests espais es van dur a terme a una gran velocitat. A l'altre extrem de la ciutat, al sud, els barris localitzats al marge meridional de la Gran Via al seu pas pel districte de Sants-Montjuïc també presenten seccions censals en què hi ha associació espacial de valors alts. L'extensió d'aquesta àrea és, però, inferior a la banda septentrional de Barcelona, en un procés determinat pel passat urbanístic de la ciutat, ja que els límits municipals es van conèixer primer per la banda meridional.

Finalment, i de la mateixa manera que succeïa en l'anàlisi de l'habitatge, els immigrants que van arribar a partir de 1970 presenten una localització dispersa de les àrees amb correlació espacial de valors elevats. L'existència d'aquesta varietat de zones respon a l'arribada durant aquesta última etapa d'un flux migratori amb un perfil més heterogeni. Així, l'extensa àrea immigratòria de l'etapa anterior al nord de la ciutat no ha desaparegut totalment, i encara apareixen nuclis amb correlació espacial de valors alts al Carmel, en alguns barris de la zona central de Nou Barris i al nord de Sant Martí. Després de la desacceleració del flux migratori, el centre de la ciutat torna a aparèixer com a nucli preferent d'assentament de la immigració.

3.5. Distribució de la immigració segons el lloc de naixement de la població

L'estudi de la localització dels fluxos migratoris segons el lloc d'origen de la població permet identificar les diferents pautes d'assentament en l'espai urbà, així com les diverses preferències i estratègies residencials adoptades per la població immigrant de cada comunitat autònoma. Controlant la variable període d'arribada, s'assumeix que els individus de cada etapa estudiada tenien davant seu la mateixa ciutat construïda per assentar-se i planificar la seva estratègia residencial. Novament s'han calculat indicadors de correlació espacial a partir de les dades estandarditzades indirectament de la població no nascuda a Catalunya.²⁰ Per elaborar aquest apartat, s'han escollit les nou comunitats autònomes en què havia nascut més d'un 1% de la població resident a Barcelona el 1991, així com els nascuts a l'estranger, que l'any 1991 representaven un 2,3% del total de la població. Els valors absoluts i la seva distribució segons el període d'arribada es mostren a la taula 3.2.

Els resultats presenten diferències significatives en les pautes d'assentament dels immigrants en tots els períodes estudiats (figures 3.5, 3.6, 3.7, 3.8 i 3.9). Com s'ha descrit en apartats anteriors, l'extensió, més reduïda, de la ciutat construïda fins al 1940 determina que la localització dels immigrants que arriben abans de 1940 es concentri en els espais centrals de la ciutat. Malgrat tot, s'identifiquen diversos matisos. Per exem-

20. La població tipus ha estat el total de la població censada a Barcelona el 1991.

Taula 3.2. Comunitat autònoma de naixement i any d'arribada a Catalunya de la població censada a la ciutat de Barcelona l'any 1991.

	Fins 1940	1941-1955	1956-1970	1971-1991	Total
Andalusia	9.803	33.401	71.446	29.038	143.688
Aragó	11.804	16.075	24.480	12.727	65.086
Principat d'Astúries	606	1.283	2.171	1.981	6.041
Illes Balears	730	886	1.371	1.671	4.658
Canàries	167	353	723	986	2.229
Cantàbria	655	1.218	1.313	1.297	4.483
Castella-la Manxa	2.865	9.243	18.809	7.442	38.359
Castella i Lleó	4.975	12.866	30.197	18.963	67.001
Resta de Catalunya					147.321
Comunitat Valenciana	7.258	7.737	9.628	6.837	31.460
Extremadura	789	3.803	14.729	6.768	26.089
Galícia	2.744	7.909	19.269	13.707	43.629
Comunitat de Madrid	2.352	3.303	4.874	6.165	16.694
Regió de Múrcia	6.461	6.261	5.675	2.845	21.242
Navarra	1.012	1.771	1.973	1.626	6.382
País Basc	1.076	1.494	2.122	2.879	7.571
La Rioja	770	1.272	1.575	1.043	4.660
Ceuta i Melilla	304	791	2.223	1.213	4.531
Estranger	2.037	2.087	9.416	24.614	38.154
Total d'efectius	60.344	115.804	230.071	155.445	561.664

Font: elaboració pròpia a partir del cens de població i habitatge de 1991 (IDESCAT).

ple, les procedències amb un flux migratori més antic, Aragó, Comunitat Valenciana i Múrcia, presenten un grau d'assentament més alt al centre de la ciutat. En el cas de la regió de Múrcia i, sobretot, de la Comunitat Valenciana, també s'observa més preferència per la localització en barris marítims, a causa de l'activitat professional desenvolupada per un important sector de la població d'aquests col·lectius (Oyón, 2001). La preferència per l'assentament en barris marítims també s'identifica en andalusos (Tatjer, 1980) i gallecs. Les procedències amb menys antiguitat a la ciutat, Castella-la Manxa, Castella i Lleó i Extremadura, presenten per a aquest període una disseminació més gran al territori urbà, que també pot ser producte de desplaçaments residencials posteriors cap a zones en què, més tard, s'assentaran individus d'aquestes mateixes regions. També és interessant observar l'àrea d'associació espacial de valors alts de la distribució de la població estrangera a l'Eixample i que es perllonga fins a sectors de Gràcia i de Sarrià - Sant Gervasi.

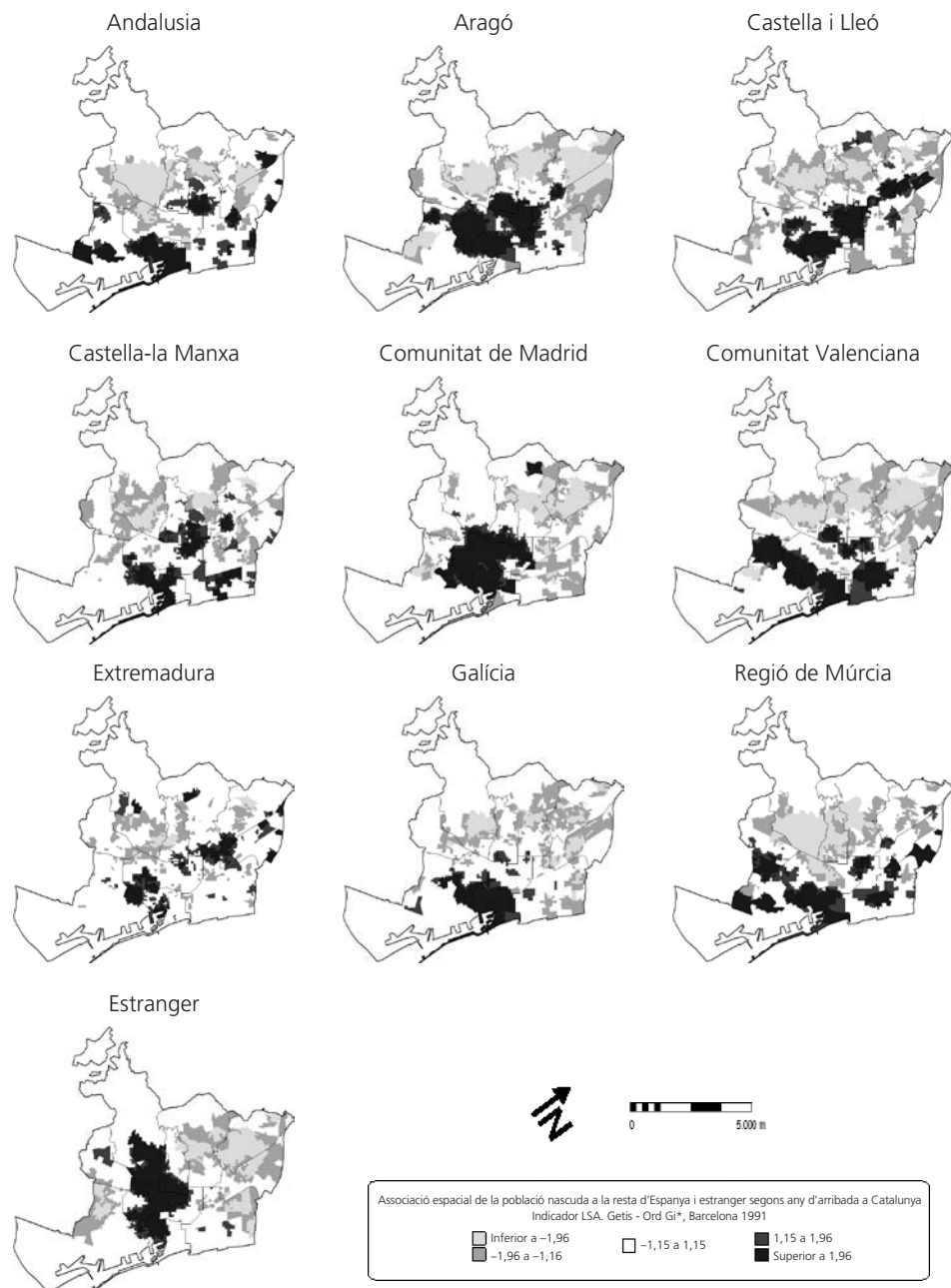
El procés d'expansió urbana i territorial posterior a la Guerra Civil va obrir altres possibilitats de localització als immigrants que van arribar a la ciutat a partir d'aquell moment.

Les noves regions que es van incorporar al camp immigratori barceloní presenten un grau d'assentament elevat en aquestes zones en creixement, situades majoritàriament al nord de la ciutat. Andalusia, Castella-la Manxa i Extremadura són les comunitats que presenten més àrees d'associació espacial de valors alts a la Zona Nord. El districte de Nou Barris al complet, l'eix Carmel-Montbau-Horta al districte d'Horta-Guinardó, el nord del districte de Sant Andreu, la Verneda i el barri del Besòs i el Maresme, apareixen sempre com a zones d'assentament de la població d'aquestes comunitats. Els naturals d'Aragó, de Castella i Lleó i de la Regió de Múrcia presenten una important àrea d'associació espacial de valors alts al nord de la ciutat, però amb una localització notable, també, en barris més propers al centre de la ciutat. Galícia és un cas excepcional si es compara amb les altres regions que es van incorporar al camp immigratori barceloní després de la Guerra Civil. Entre aquestes regions, els gallecs són els únics que demostren una preferència clara per la localització en el centre de la ciutat. A més a més, al Poble Sec i la Bordeta, a més de l'eix entre el Carmel i les zones central i meridional de Nou Barris, apareixen com a zones d'associació espacial de valors alts per als nascuts a Galícia.

Un comportament oposat mostren els nascuts a la Comunitat de Madrid o a l'estranger que van arribar a Barcelona entre el 1940 i el 1970. Aquests opten per assentar-se a l'altra banda de la ciutat, als districtes de Sarrià - Sant Gervasi i les Corts, i per tant, continuen tenint la tendència de localització espacial que ja demostraven en el període anterior a 1940. En estudis previs (Recaño i Roig, 2003; López-Gay, 2008), s'ha demostrat que, per al conjunt d'Espanya i per al cas particular de la ciutat de Barcelona, la regió de naixement dels immigrants té implicacions en diversos aspectes del perfil socioeconòmic de la persona. Així, doncs, no és gens estrany que l'elecció residencial individual sigui una prolongació de la seva capacitat econòmica.

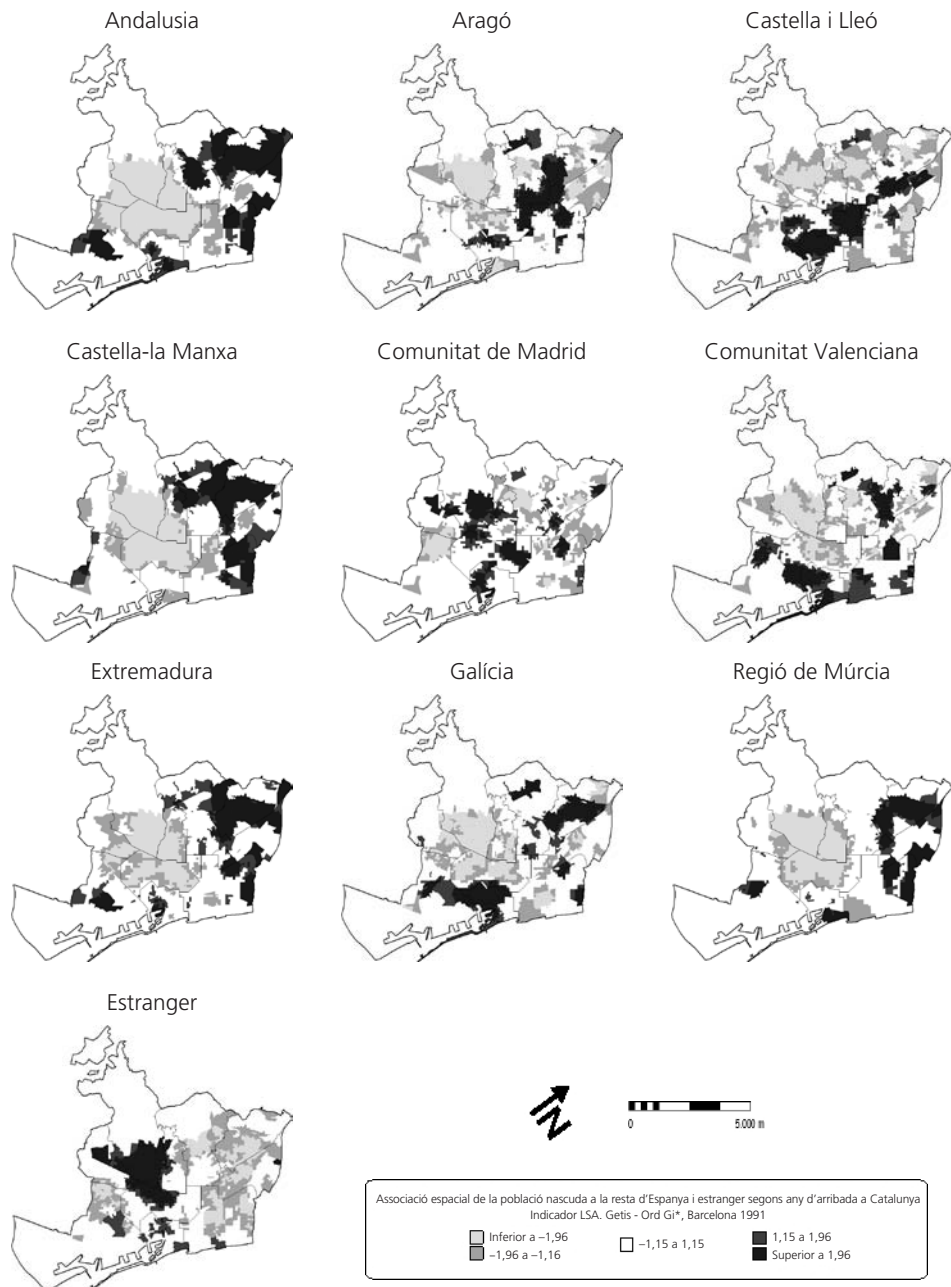
Les persones que van arribar a Barcelona després de 1970 es van trobar una ciutat amb poques àrees en construcció noves, una Barcelona saturada des del punt de vista urbà i demogràfic, que havia conegut ja els seus límits municipals. Aquest fet i una intensitat més baixa del flux immigratori afavoreixen un increment dels contrastos entre les pautes d'assentament segons la regió de naixement de la població immigrant. Els nascuts a les comunitats d'Andalusia, Extremadura i Castella-la Manxa presenten, una altra vegada, un comportament similar als observats en períodes d'arribada anteriors i que els torna a localitzar als espais septentrionals de la ciutat: el Carmel, la zona centre de Nou Barris i els barris de la ribera del Besòs, principalment. Aquesta vegada, però, hi ha alguns matisos. Per exemple, entre la població andalusa es torna a identificar una zona d'associació espacial de valors alts a la Barceloneta i a altres barris propers al mar. En el cas dels nascuts a Aragó, són significatives l'àrea d'associació espacial de valors alts al llarg de l'eix del carrer de la Marina i la zona d'unió dels districtes de les Corts, Sants-Montjuïc i l'Eixample. Els gallecs continuen mostrant la seva preferència pel districte de Ciutat Vella, mentre que els valencians exhibeixen en aquesta darrera etapa un comportament similar al dels nascuts a Madrid i a l'estranger, els quals segueixen presentant àrees d'associació espacial de valors alts als barris de les Corts i Sarrià - Sant Gervasi. Malgrat tot, una part important dels 25.000 estrangers residents a Barcelona el 1991, i que havien arribat en-

Figura 3.5. Associació espacial de la immigració de la resta d'Espanya i l'estranger arribada a Catalunya abans de 1940 segons la comunitat autònoma de naixement.

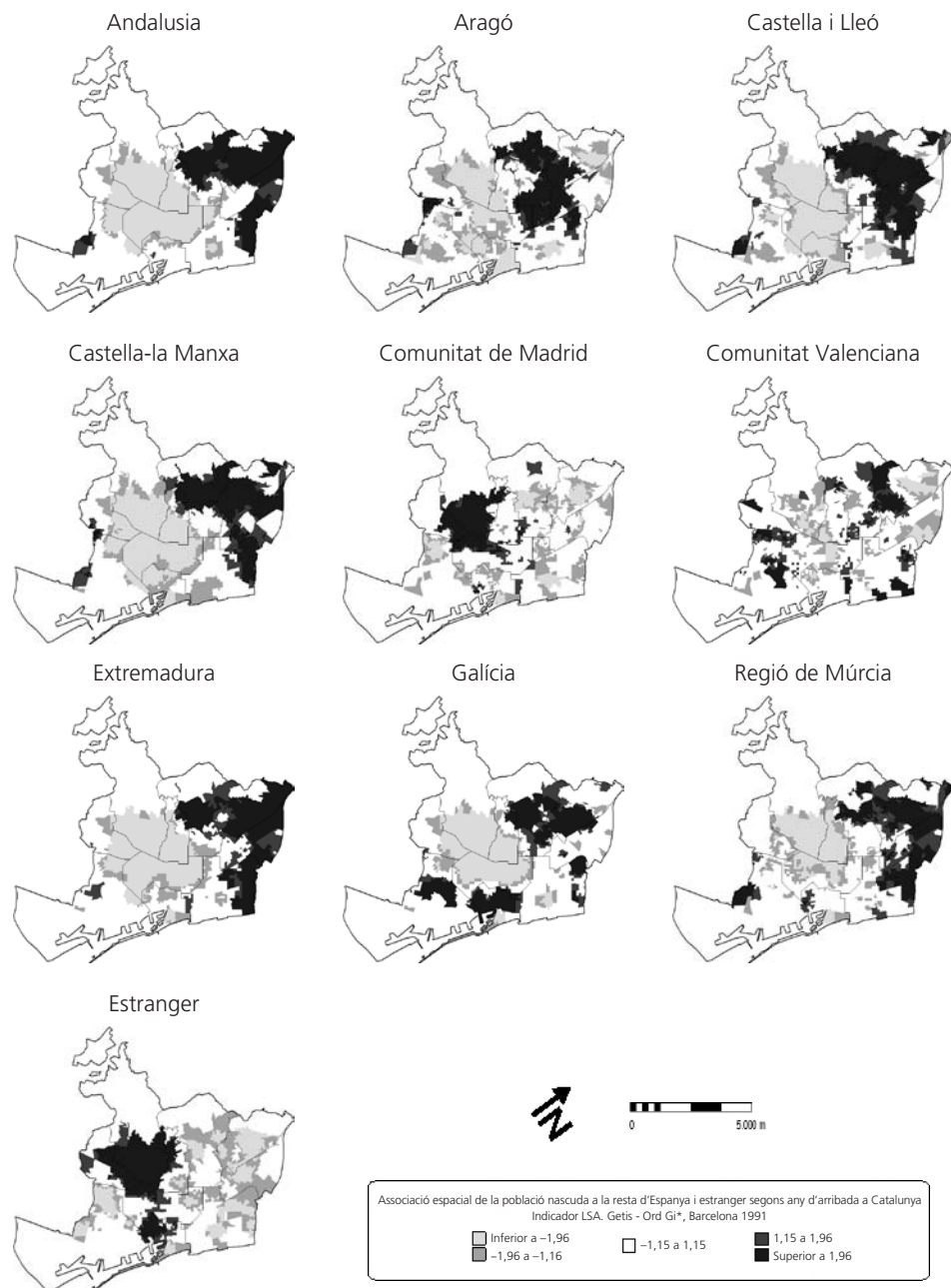
Font: elaboració pròpia a partir del cens de població i habitatge de 1991 (IDESCAT).

Figura 3.6. Associació espacial de la immigració de la resta d'Espanya i l'estranger arribada a Catalunya entre el 1941 i el 1955 segons la comunitat autònoma de naixement.

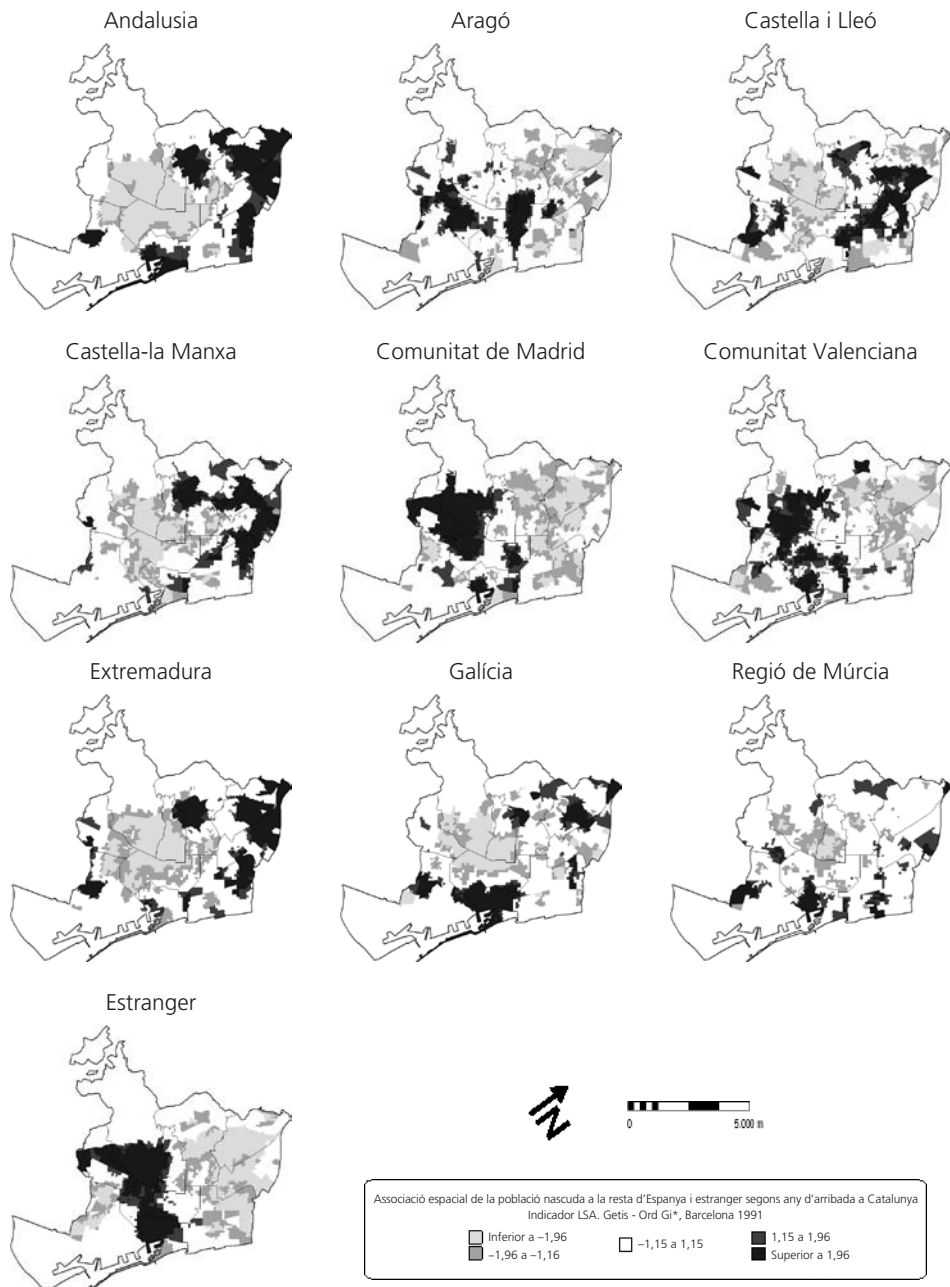
Font: elaboració pròpia a partir del cens de població i habitatge de 1991 (IDESCAT).

Figura 3.7. Associació espacial de la immigració de la resta d'Espanya i l'estranger arribada a Catalunya entre 1956 i 1970 segons la comunitat autònoma de naixement.

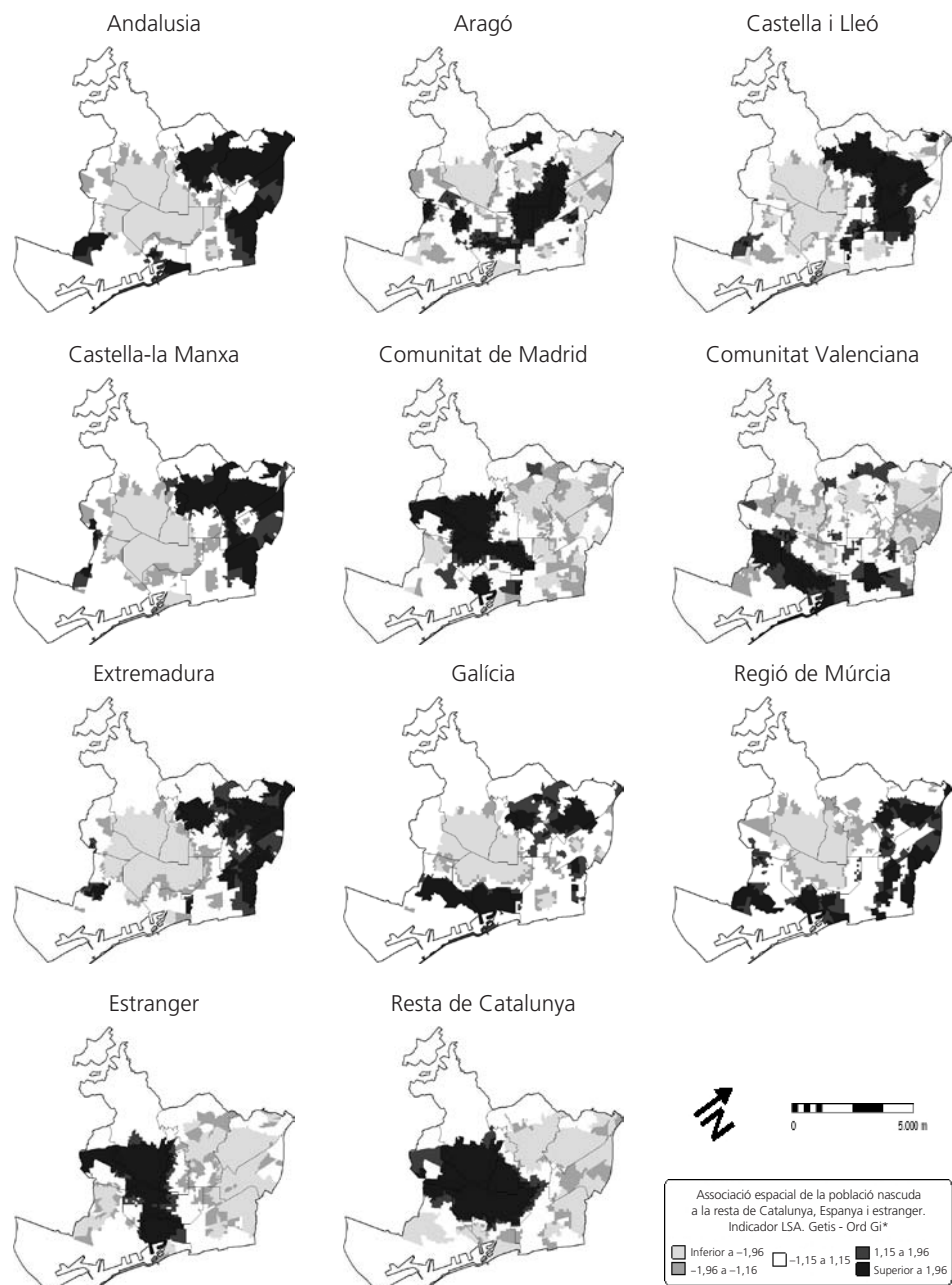
Font: elaboració pròpia a partir de microdades del cens de població i habitatge de 1991.

Figura 3.8. Associació espacial de la immigració de la resta d'Espanya i l'estranger arribada a Catalunya entre el 1971 i el 1991 segons la comunitat autònoma de naixement.

Font: elaboració pròpia a partir del cens de població i habitatge de 1991 (IDESCAT).

Figura 3.9. Associació espacial de la immigració segons la comunitat autònoma de naixement a la ciutat de Barcelona, 1991.

Font: elaboració pròpia a partir del cens de població i habitatge de 1991 (IDESCAT).

tre els anys 1971 i 1991, es concentraven a Ciutat Vella, la qual cosa dibuixava així, per primera vegada des de 1940, una important àrea d'associació espacial que ha tingut continuïtat fins a l'actualitat (Aramburu, 2000; Domingo i Bayona, 2004; Bayona, 2006).

En termes generals, la immigració de la resta d'Espanya no es va distribuir de forma homogènia en el territori barceloní al llarg del temps com es pot identificar a les diverses figures següents. L'espai construït, que anomenen *espai possible de residència*, les xarxes migratòries de paisanatge (Recaño, 1995) i el volum global d'immigrants van ser els mecanismes que van afavorir aquesta distribució més desigual dels immigrants segons l'origen en l'espai de la ciutat.

Els resultats dels indicadors estadístics espacials utilitzats (Global Moran I) que mostrem a les taules 3.3 i 3.4 confirmen i matisen els arguments que hem exposat fins ara. La immigració que va arribar després de la Guerra Civil va ser la que va tenir un grau d'associació espacial més alt, és a dir, els immigrants es van distribuir en les seccions censals de Barcelona de forma més concentrada en l'espai. El període de autocorrelació espacial màxima correspon als anys que van de 1956 a 1970 en un grau que gairebé va doblar els indicadors registrats abans de 1940 (taula 3.3).

Taula 3.3. Indicadors d'associació espacial de la immigració per període d'arribada.

Període d'arribada	Immigrants Global Moran I	N
Primera onada (abans de 1941)	0,2252	60.344
Segona onada (després de 1941)	0,3113	503.936
Abans de 1915	0,2212	4.293
1916-1940	0,2119	56.051
1941-1955	0,3138	116.017
1956-1970	0,3983	232.087
1971-1991	0,1207	155.832

Font: elaboració pròpia a partir del cens de població i habitatge de 1991 (IDESCAT).

Si ens referim a la comunitat de naixement, van ser els andalusos, però sobretot els immigrants originaris del sud de la península (Andalusia, Extremadura i Castella - la Manxa), els que es van instal·lar amb un grau d'autocorrelació espacial més alt (taula 3.4) i ho van fer de forma més intensa sempre en el període 1956-1970.

Els immigrants procedents de les regions que van tenir més protagonisme durant la primera onada migratòria (Aragó, Comunitat Valenciana i Múrcia) van experimentar una reducció considerable o un estancament del grau d'associació espacial pel que fa a la distribució territorial registrada abans de la Guerra Civil. Fruit d'aquestes dinàmiques, la immigració del sud es va concentrar en diferents barris i seccions de la ciutat, mentre que altres col·lectius, especialment els arribats amb anterioritat, presenten una distribució més heterogènia en el territori.

Taula 3.4. Indicadors d'associació espacial de la immigració per comunitat de naixement i període d'arribada.

Comunitat autònoma de naixement	Total	Abans de 1941	1956-1970	Variació temporal
Andalusia	0,5810	0,2495	0,5627	2,26
Aragó	0,2083	0,2287	0,2016	0,88
Astúries	0,0705	0,0448	0,033	0,74
Illes Balears	0,2066	0,0949	0,1013	1,07
Canàries	0,0864	0,0332	0,0628	1,89
Cantàbria	0,0863	0,0432	0,0308	0,71
Castella-la Manxa	0,3899	0,0794	0,3937	4,96
Castella i Lleó	0,2662	0,1194	0,2912	2,44
Comunitat Valenciana	0,1428	0,2425	0,0953	0,39
Extremadura	0,3862	0,0327	0,4153	12,70
Galícia	0,2309	0,1174	0,2616	2,23
Comunitat de Madrid	0,2486	0,1532	0,1542	1,01
Múrcia	0,2983	0,2044	0,2126	1,04
Navarra	0,0902	0,0566	0,0518	0,92
País Basc	0,2772	0,0688	0,1626	2,36
La Rioja	0,1146	0,0452	0,0626	1,38
Estranger	0,3183	0,1789	0,2511	1,40
Total	0,2803	0,2252	0,3983	1,77

Font: elaboració pròpia a partir del cens de població i habitatge de 1991 (IDESCAT).

3.6. Conclusions: la temporalitat, un factor clau

L'objectiu d'aquest treball ha estat fer una anàlisi exploratòria de la segregació espacial de la immigració d'origen espanyol al municipi de Barcelona al llarg del segle xx en relació amb el creixement urbà de la ciutat. Aquesta aportació intenta resoldre l'atenció insuficient que la literatura sobre migracions internes ha dedicat a aquest tema, especialment quan a la darrera dècada la investigació s'ha focalitzat exclusivament en l'estudi de la segregació de la població d'origen estranger.

Hem pogut corroborar la idoneïtat d'una font contemporània com el cens de 1991 per a l'estudi de la seqüència històrica de distribució territorial de la immigració d'origen espanyol a la ciutat. En tot cas, la selecció de l'any 1991 s'ha imposat perquè és el cens que disposava d'informació inframunicipal i se situava més a prop temporalment dels processos d'entrada massius a la ciutat des de la resta d'Espanya, que s'extingeixen a principis dels anys vuitanta del segle xx.

En aquest treball es mostra també que la segregació dels immigrants espanyols va ser diversa segons la seva regió d'origen i, com a mínim, de la mateixa intensitat o, fins i tot,

més elevada que la mesurada recentment per al conjunt de la població estrangera. La immigració procedent del sud d'Espanya, Andalusia, Castella-la Manxa i Extremadura, la preponderant en el període de màxima aflluència de la immigració, a les dècades de 1950 i 1960, és la que ha mostrat un grau de segregació espacial més alt. Al contrari, els integrants de la primera onada immigratòria, prèvia a la Guerra Civil, aragonesos, valencians i murcians, mostren al nostre estudi un grau de segregació espacial més baix per a aquest període, que disminueix de forma intensa després de la Guerra Civil. Altres col·lectius, com madrilenys i bascos, es caracteritzen per una ocupació particular de l'espai barcelonès, concentrada als espais de màxima qualitat residencial, una pauta que és fruit de la seva pertinença majoritària a l'estament funcionarial o empresarial. Un patró similar presentava la població estrangera que va arribar a la ciutat durant aquest període, però amb una ocupació més intensa dels espais històrics i centrals de la ciutat.

En tot cas, la conclusió principal d'aquest estudi ha estat constatar que la dimensió cronològica dels processos migratoris és un dels factors que més contribueix a la segregació espacial de la població immigrant procedent de la resta d'Espanya. Cada corrent migratori de la ciutat de Barcelona ha tingut diferents protagonistes si atenem la regió de naixement. A més, aquests fluxos s'han desenvolupat en diversos moments històrics corresponents a diferents etapes de construcció i expansió de la ciutat. Els immigrants es van dirigir durant aquestes etapes als espais encara no construïts o que havien estat abandonats per la població ja resident. En aquest context, les xarxes migratòries van afavorir lleugerament aquests resultats, però en aquesta investigació encara no podem respondre quina va ser la seva veritable contribució. Queda pendent, també, indagar sobre l'efecte combinat de la classe social i l'origen geogràfic en aquest procés de segregació espacial, la qual cosa és un dels nostres objectius per desenvolupar en propers treballs.

Referències bibliogràfiques

- AJUNTAMENT DE BARCELONA (1981). *El Polígon de Canyelles: l'últim barri construït a Barcelona*. Ajuntament de Barcelona, Àrea de Serveis Socials.
- ALBERCH, R.; GIRALT, J. (eds.) (2005). *Enciclopèdia de Barcelona*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- ARACIL, R.; FERRER, L.; RECAÑO, J.; SEGURA, A. (1996). «La inmigración en la Cataluña rural (1860-1940): estructura demográfica y componentes espaciales». A: González, M.; Zárraga, K. (eds.). *Los movimientos migratorios en la construcción de las sociedades modernas*. Bilbao: Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco, p. 281-314.
- ARAMBURU, M. (2000). *Bajo el signo del gueto. Imágenes del «immigrante» en Ciutat Vella*. Tesis doctoral. Departament d'Antropologia Social de la Universitat Autònoma de Barcelona, Mimeo.

- ARANGO, J. (1976). «Cambio económico y movimientos migratorios en la España oriental del primer tercio del siglo xx: algunas hipótesis sobre determinantes y consecuencias». *Hacienda Pública Española*, núm. 38, p. 51-80.
- BAYONA, J. (2006). *Factors sociodemogràfics de la distribució espacial de la població de nacionalitat estrangera a Barcelona*. Tesis doctoral. Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona, Mimeo.
- BOHIGAS, O. (1963). *Barcelona entre el Pla Cerdà i el barraquisme*. Barcelona: Edicions 62.
- BUSQUETS, J. (1997). «Formació d'una gran ciutat metropolitana. Del creixement desordenat a la consolidació d'una capital mediterrània». A: Sobrequés, J. (ed.). *Història de Barcelona*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, vol. VII.
- CABRÉ, A. (1999). *El sistema català de reproducció: cent anys de singularitat demogràfica*. Barcelona: Editorial Proa.
- CABRÉ, A.; MUÑOZ, F. M. (1997). «Evolució demogràfica. La població de Barcelona des de 1930 a 1996». A: Sobrequés, J. (ed.). *Història de Barcelona*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, vol. VIII, 73-122.a, p. 107-133.
- CANDEL, F. (1964). *Els altres catalans*. Barcelona: Edicions 62.
- DOMINGO, A.; BAYONA, J.; LÓPEZ GAY, A. (2004). «Impacto demoespacial de la internacionalización de los flujos migratorios en la ciudad de Barcelona». *Migraciones*, 16, p. 157-198.
- ESTEVE, A. (2003). *El nomenclàtor com a font per a l'estudi territorial de la població a Catalunya. Aplicacions 1857-1998*. Tesis doctoral. Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona i Centre d'Estudis Demogràfics, Mimeo.
- FABRÉ, J; HUERTAS CLAVERÍA, J. M. (1976). *Tots els barris de Barcelona*. Barcelona: Edicions 62.
- GOODCHILD, M. (1987). «A spatial analytical perspective on geographical information Systems». *International Journal of Geographical Information Systems*, vol. 1, p. 327-334.
- LÓPEZ, P. (1986). *El centro histórico, un lugar para el conflicto. Estrategias del capital para la expulsión del proletariado del centro de Barcelona. El caso de Santa Caterina i el Portal Nou*. Barcelona: Geocrítica.
- LÓPEZ-GAY, A. (2008). *Canvis residencials i moviments migratoris en la renovació demogràfica de Barcelona*. Barcelona: Consell de Treball, Econòmic i Social de Catalunya.
- LÓPEZ-GAY, A. (2014). «175 años de series demográficas en la ciudad de Barcelona. La migración como componente explicativo de la evolución de la población». *Biblio 3W. Revista bibliográfica de geografía y ciencias sociales*, vol. XIX, p. 1.098.

- MARTORI CAÑAS, J. C.; HOBERG, K. (2008). «Nuevas técnicas de estadística espacial para la detección de clústers residenciales de población inmigrante». *Scripta Nova, Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales* vol. XII, núm. 263.
- MÓDENES, J. A. (1998). *Flujos espaciales e itinerarios biográficos: la movilidad residencial en el área de Barcelona*. Tesis doctoral. Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona, Mimeo.
- MÓDENES, J. A. (2000). «Movilidad residencial y dinámica familiar de los adultos jóvenes urbanos en los 80». *Papers de Demografia*, 170.
- OYÓN, J. L. (2001). *Barcelona 1930: un atlas social*. Barcelona: Edicions de la Universitat Politècnica de Catalunya.
- PUJADES, I. (1986). *L'expansió demogràfica de 1857 a 1980: de la ciutat industrial a la ciutat metropolitana*. *Papers de Demografia*, 14.
- RECAÑO, J. (1995). *La emigración andaluza*. Tesis doctoral. Departament de Geografia Física i Anàlisi Geogràfica Regional de la Universitat de Barcelona, Mimeo.
- RECAÑO, J. (2000). «La immigració al Baix Llobregat. L'onada migratòria dels anys seixanta». *Papers de Demografia*, 177.
- RECAÑO, J.; ROIG, M. (2003). «Internal migration and Inequalities. The influence of migrant origin on educational attainment in Spain». *European Sociological Review*, 19 (3), p. 299-317.
- SANCHO, S.; ROS, C. (1996). «Movimientos migratorios en Catalunya a nivel municipal, 1923-36 y 1975-91». A: González, M.; Zarraga, K. (eds). *Los movimientos migratorios en la construcción de las sociedades modernas*. Bilbao: Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco, p. 259-279.
- TATJER, M. (1980). «La inmigración en Barcelona en 1930: los andaluces en la Barceloneta». *Estudios Geográficos*, 159, p. 119-144.
- TATJER, M. (1985). «Diferenciació social i davallada demogràfica al centre històric de Barcelona: el barri gòtic (1888-1980)». *Història urbana del Pla de Barcelona, I. Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona*. Barcelona: Institut Municipal d'Història, Ajuntament de Barcelona, p. 233-248.
- TATJER, M. (1995). «Evolució demogràfica». A: Sobrequés, J. (ed.). *Història de Barcelona*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, vol. VII.
- TATJER, M. (1998). «Solucions a la crisi de l'habitatge popular a Barcelona: les primeres experiències a Sant Andreu (1909-1937)». A: Checa, M. (coord.). *Sant Andreu, de poble a ciutat (1875-1936)*. Barcelona: Centre d'Estudis Ignasi Iglèsies, p. 61-76.
- TOBLER, W. R. (1970). «A Computer Model Simulating Urban Growth in the Detroit. Regional». *Economic Geography*, 46, p. 234-240.

- VIDAL I BENDITO, T. (1985). «El papel de Barcelona en la transición demográfica catalana (1857-1920)». *Estudios Geográficos*, 46, p. 178-179 i 189-210.
- VIDAL I BENDITO, T. (1996). «Ciutat i immigració: dos fets inseparables. El cas barceloní (segles XIX i XX)». A: Delgado, M. L. (ed.). *Ciutat i immigració. Debat de Barcelona*. Barcelona: Centre de Cultura Contemporània de Barcelona, p. 17-38.
- VIDAL, T.; RECAÑO, J. (1996a). «La mobilitat interior als Països Catalans (1857-1960)». A: Carreras, C. (dir.). *Geografia General dels Països Catalans. La Població*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, vol. III, p. 50-64.
- VIDAL, T.; RECAÑO, J. (1996b). «Les migracions interiors (1960-1975)». A: Carreras, C. (dir.). *Geografia general dels Països Catalans. La Població*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, vol. III, p. 164-177.
- VILALTA, C. J. (2005). «Cómo enseñar autocorrelación espacial». *Economía, Sociedad y Territorio*, 18, p. 323-333.